

СТАТИИ

Анастас Митрев

ИЛИНДЕНСКОТО ВОСТАНИЕ*)

По повод јубилејната 65-годишнина

ИЛИНДЕНСКОТО ВОСТАНИЕ од 1903 година е еден од нај-крупните настани во историјата на национално-револуционерните борби на македонскиот народ. Во борбата пак за урнување на султанско-беговскиот угнетувачки систем, Илинден е врвен револуционерен напор. И покрај разликите во интензитетот на востаничкото надигање, и покрај трагиката на завршетокот, оваа херојска масовна епопеја беше општ израз на единствената воља на македонскиот народ за слободен и независен живот.

1.

Востанието настана во условите на тешката економска и политичка криза што ја зафати Отоманската империја поради сè посилниот пробив на капиталистичките односи во крајот на XIX-от и почетокот на XX-от век.

Веќе во крајот на XIX-от век Турција претставуваше необично погоден терен за пробив на странскиот капитал. Странските капиталисти стануваа господари на економскиот живот во земјата со тоа што основаа банки, што градеа железници, трамваи, електрични инсталации и други големи објекти. Но тие избегнуваа да подигаат фабрики за преработка на суровини, настојувајќи Турција да остане индустриски заостаната земја, која би давала суровини и би служела како пазариште за производите на европската индустрија. Суровините се купуваа по нечуено евтини цени, додека индустриските производи што се внесуваа се продаваа по високи цени. На тој начин странските банкарни, акционери и трговци, користејќи ја заостанатоста на турската економика, собираа

*) Овој оглед од познатиот македонски публицист и историограф Анастас Митрев е објавен во 1953 година во списанието Војно-историски гласник, Белград, бр. 5. Сега го објавуваме за прв пат на македонски јазик.

огромни печалби, а домашните ситни трговци и занаетчии сè повеќе пропаѓаа поради сè позасилената конкуренција на индустриските производи од западните капиталистички земји.

Таа изразита економска зависност на Отоманската империја имаше неизбежни силни последици врз нејзината внатрешна и надворешна политика. Султанската влада, неспособна да ја реши тешката стопанска и политичка криза, најстрого го забрануваше ширењето на идеи што би воделе кон некаков радикален политички, економски, социјален и културен пресврт на постојните прилики. Во една многунационална држава, каква што беше Турција, владата го пренесуваше товарот на кризата врз поробените и обесправените нации во империјата. За да би ги држела што поуспешно во потчинетост, турската влада се раководеше од принципот „дели па владувај“. Таа се потпираше на раширувањето и на разгорувањето на шовинистичките омрази помеѓу разнородното население, давајќи подршка ту на една ту на друга нација, а секогаш во согласност со спецификата на политичкиот момент и на дадениот однос на силите.

Во условите на пробивот на капиталистичките односи, остатоците на азијскиот феудализам, кои во големи размери се беа задржале во Турција, претставуваа главна пречка за нормалниот и брз економски развој на земјата. Последиците од тоа најсилно се чувствуваа во македонското село.

Широки полиња од најплодната земја во Македонија беа сопственост на бегови, паши и аги. Мнозинството од селското население, кое инаку претставуваше три четвртини од целокуниот број на населението на Македонија, робуваше по чифлишките села, додека пак селаните од нечифлишките села беа ограбувани од спахии (закупчии на десетокот), од селски пазачи — Албанци и Турци — и од разбојнички банди што ја имаа подршката на самата турска власт. Тие експлоататорски и ограбувачки категории сочинуваа една организирана сила што систематски го ограбуваше и тероризираше македонското селанство. Поради тоа, највеќе во годините непосредно пред Илинденското востание, селските маси беа доведени во крајно тешка положба. Експлоатацијата и разбојничкиот тероризам ја разбиваа, сè посилено и сè побрзо, животната основа на селанецот — ситниот и средниот земјопоседник. Таа состојба на македонското село го забрзуваше создавањето на услови за масовно востаничко надигање. Тие услови најбрзо созреаа во југозападниот дел на Македонија, што се наоѓаше во непосредна близина на Албанија, од каде се регрутираа разбојничките банди. Овде, во Битолскиот вилает, грабеа и убиваа познати албански разбијници, како: Биљал Баланца, Таир Тоља, Биб Дода, Осман Шира, Карабаџак и други злогласници.

Последиците од таа застрашувачка состојба брзо излегоа на површина. Незадоволството на потиснатите основни маси на селанството, на занаетчиите и на еден дел од трговскиот staleж растеше паралелно со нивното целосно економски и политичко поробување.

Тие маси бараа пат кон урнување на ропството и ја согледуваа потребата од организирана борба за нивното национално и социјално ослободување.

Покрај тоа, новата интелигенција, која произлегуваше од потиснатите народни слоеви, а особено онаа која имаше можност да се учи на Запад или во ослободените балкански земји, стануваше израз на општо-народното незадоволство. Таа интелигенција, понесена од демократските и социјалистичките идеи на своето време, споредувајќи го животот во слободните европски земји со животот во Отоманската империја, а посебно во својата поробена татковина, неизбежно ја одигра улогата на организатор и мобилизатор на народното незадоволство, канализирајќи го кон организиран револуционерен отпор.

2.

Под водството на народната интелигенција беше извршена нужна преориентација — од некогашните ситни и локални бунтовнички пројави кон масовно организирана револуционерна борба. Со основањето на Внатрешната Македонска Револуционерна Организација (ВМРО) во Солун 1893 година од младите македонски интелектуалци Петар поп Арсов, Дамјан Груев, д-р Христо Татарчев, Андон Димитров и Христо Батанциев, кон кои се придружија подоцна и познатите главни организатори и идеолози на македонското национално-револуционерно движење Гоце Делчев и Горче Петров, беше остварен преминот од некогашните пројави на индивидуален и групов протест против султанската и беговската тиранија (како што беше тоа во периодот на арамиштвото и комитството) кон организирано масовно револуционерно движење. Во поранешните протестни акции незадоволството и борбеноста на македонското селанство изразуваа едно стихийно сфаќање на потребата од вооружено урнување на тешкото робување. За разлика од тоа, Внатрешната Македонска Револуционерна Организација си постави како своја основна задача да работи за подигање револуционерната свест на народните маси. А која свест ќе стане чин на општонародно убедување и која ќе се издигне на таков степен, што масите ќе ја сфатат и ќе ја прифатат борбата за национално и социјално ослободување како свое сопствено дело, како плод на своите нараснати револуционерни сили. „Ослободувањето на Македонија може да биде дело на самите Македонци“. Таа мисла на Гоце Делчев се јавуваше како раководен принцип на револуционерната дејност, започната со создавањето на ВМРО.

Задачите и целите што ВМРО си ги постави пред себе се изразуваа во организирањето на широко, во вистинска смисла сенародно револуционерно движење, со можно учество на сите маси што се незадоволни од отоманскиот систем на управување, без разлика на народносна и верска припадност, и во подготовка и спроведување на масовно востание

со цел за извојување на целосна политичка автономија на Македонија.*) Тоа се истакнува и во членот први од Уставот на ВМРО:

„Организацијата има за цел да ги обедини во една целина сите незадоволни елементи во Македонија и во Одринско, без разлика на народност, а за извојување по пат на револуција на полна политичка автономија за овие две области”.

Тоа барање, да се реши македонското прашање како облик на политичка автономија, во тогашните внатрешни и меѓународни политички услови беше и реално и практички остварливо. Тоа беше и во духот на членот 23 од Берлинскиот договор од 1878 година. Меѓутоа, за да не би останало некакво сомневање и за да не би се потхранувале нечии илузии, дека таа автономија би била од посебен интерес за некоја од балканските држави, основачите на ВМРО побрзаа да изјават во Уставот, во неговиот втор член, едно недвосмислено становиште:

„Организацијата се спротивпоставува на стремежите што водат кон поделба и завојување на овие две области (Македонија и Источна Тракија со Одрин) од било која држава”.

Повеќе од тоа, раководителите на ВМРО гледаа на автономијата и од една општоприфатлива балканска перспектива, третирајќи ја како претпоставка и евентуална етапа кон федерацијата на балканските земји. Тие сакаа идната Слободна Македонија да ја игра улогата на обединувачки фактор помеѓу балканските народи, па затоа отворено се изјаснуваа против шовинистичките и аспираторските пропаганди. Таа е категоричната смисла и на третиот член од Уставот:

„Организацијата се бори за отклонување на шовинистичките пропаганди и националните несогласици, делувајќи во смисла на вnedрување револуционерен дух и свест во населението, и употребувајќи ги сите средства и усилби за што побрзо вооружување на населението со сето што е потребно за едно општо востание”.

Затемелена на такви принципи и излегувајќи од позициите за самостојноста и независноста на македонското национално-револуционерно движење, ВМРО брзо израсна во организација која суверено и легитимно ги изразуваше и бранеше интересите и правата на македонскиот народ во борбата за неговото национално ослободување.

По неколкугодишната неуморна револуционерна агитација во сите краишта на Македонија и по формирањето на револуционерни комитети по градовите и селата, како и по ликвидирањето на шпиуни, пољаци (чувари на селскиот имот) и на јатаци на разбојничките банди (што се вршеше од специјални егзекутори на Организацијата), раководителите на ВМРО пристапија кон формирање на вооружени единици. Тоа беа вооружени чети, т.е. постојани борбени групи во секоја околина, со кои раководеа војводи, а секоја чета имаше и свој секретар од редот на поинтелигентните четници, најчесто учители. Организирана беше и селска милиција како помош на четите и како институција за самоини-

*) Во смисла на политичка самоуправа, која би била само номинално вазална на Турција, како што беше Источна Румелија (Јужна Бугарија) при ослободувањето на Бугарија.

цијативно повремено вооружено делување на населението. Воведени беа и информативно-распознавачки, курирски, поштенски и други служби, неопходни за правилното функционирање на Организацијата.

Со посебно значење за брзото и широкото организационо и борбено утврдување на ВМРО се истакнува предводничката револуционерна личност на Гоце Делчев. Тој е не само редок организатор на масите, со развиен демократски усет во делувањето и непосредна сугестивност во револуционерната агитација, но и добро подготвен воен инструктор. За квалитетите на организаторот придонесуваат неговите социјалистички убедувања и љубовта кон потиснатите во животот, а за квалитетите на воениот раководител придонесува неговата војничка солидна подготовка што ја стекнува како ученик во Софиското Воено училиште. Делчев најуспешно ја спроведе во дело одлуката на Централниот Комитет на Внатрешната Организација за создавање на постојани околински чети, која беше објавена во крајот на 1898 година со специјално Окружно до сите револуционерни комитети. За брзото и ефикасно отпочнување на вооружените акции, Делчев ги користи старите ајдучки поборници и млади луѓе што поминале низ касарните, како што се бившите подофицери од бугарската армија: Христо Чернопеев, Марко Иванов Лерински, Михаил Попето и други. Од нив тој создава инструктори за подготвување на војводи, терористи и воени агитатори. Така, Делчев се истакнува како главен организатор на револуционерното движење и главен раководител на вооружените кадри на Организацијата.

Во снабдувањето на Организацијата со средства за сопствено вооружување многу придонесува Јане Сандански со организираната од него и Чернопеев акција „Мис Стон“. Со откупот од 14.000 турски лири, земено од турската држава за ослободувањето на американската мисионерка Мис Стон, значајно е подобро вооружувањето на четите. Дел од оваа сума ќе биде употребена за подобро вооружување и на Битолскиот револуционерен округ, каде што се одвиваа најглавните востанички дејствија во 1903 година.

Големите успеси на Внатрешната Организација и нејзиниот брз и масовен развоток внесоа неспокојство не само кај турската султанско беговска власт, туку и кај владеачките кругови на балканските држави (Бугарија, Србија и Грција), кои одамна се стремееа кон територијално проширување во правец на Македонија. Тие аспирации на владеачките кругови во соседните балкански земји го одредуваа нивниот отворено непријателски однос спрема македонското национално-ослободително движење. Со директни напади на тоа движење прва започна Фердинандовска Бугарија.

Во крилото на македонската емиграција во Бугарија, веднаш по основањето на ВМРО, била основана една легална македонска добротворна организација на чело со Врховен емигрантски македонски комитет. Отпрвин, оваа организација имала како своја задача морално и материјално да го помага национално-револуционерното движење во Македонија, да ги популаризира и брани неговите цели и принципи. Но наскоро во раководството на Врховниот Комитет доаѓа до израз

една великобугарска агентура, првенствено од редовите на Македонци-офицери во бугарската армија. Спроведувајќи ги директивите на бугарската влада и двор овие одродени и кариеристички Македонци го менуваат првобитниот патриотски карактер на Врховниот Комитет. Тој се преобразува во институција преку која владачките кругови во Бугарија ќе настојуваат да го изменат самостојниот и независен пат на македонското национално-револуционерно движење и да го постават во услуга на своите прикриени цели за освојување на Македонија. Со такви побуди се создаваат во Софија првите врховистички офицерски чети, кои прават обиди да се пробијат на територијата на Македонија за да вршат вооружени провокации. Тие чети успеваат да навлезат во пограничните пирински краишта и да инсценираат две вешатчки востанија — Мелничкото во 1895 година и Горноџумајското во 1902 година. Целта на тие само номинални востанија е изразито провокативна и тоа во неколку правци: да се принудат турските власти на уште поголем терор врз македонското население, да се прикаже пред надворешниот свет дека македонското револуционерно движење, по својот национален карактер, е бугарско, да се создаде едно неподносливо статускво, за да се уверат македонските маси дека својот спас можат да го очекуваат само од Бугарија, а бугарската држава да добие, поради немирите што ги предизвикува, извесни дипломатски придобивки од страна на Турција. Тие перфидни врховистички маневри уште во почетокот го наоѓаат решителниот отпор на Внатрешната Организација. Под водството на Сандански, пиринските чети на Организацијата водат битки со врховистичките чети, не им дозволуваат да проникнат во внатрешноста на Македонија и ги враќаат назад во Бугарија. Тоа е голем успех за самостојниот и независен карактер на македонското револуционерно движење, кое со своите неколкугодишни крвави пресметки со врховистичките чети, јасно покажува каков е неговиот национален карактер. Затоа врховистите се наоѓаат присилени да прибегнат и до поинаква тактика.

Со оглед на фактот дека со вооружени провокации не можат да постигнат ништо на теренот на Македонија, а и поради се помасовното пристапување на поробените маси во ВМРО, врховистите се присилени да ја спроведат системата на „Тројанскиот коњ“, т.е. од внатре да ја преземат тврдината на ВМРО. Главната улога во тоа му била доделена на познатиот бугарски врховистички агент Иван Гарванов, кој во 1901 година го основа во Солун така нареченото „Револуционерно братство“, како пандан на ВМРО. Неуспевајќи со Братството да го спречи разраснувањето на ВМРО, тој успева подоцна, со подршката на некои колебливи и опуртониистички настроени раководители на ВМРО, да се вовлече во Централниот Комитет на Организацијата.

Користејќи го апсењето на членовите на Централниот Комитет на ВМРО, Христо Матов, Пере Тошев, д-р Христо Татарчев и Иван хаџи Николов и новното осудување на затвор до есента на 1902 година, како и отсуството на Гоце Делчев и Горче Петров, кои се наоѓаат во тоа време во Софија како задгранични претставници на ВМРО, Гарванов успева, со подршката на некои од уапсените раководители на Орга-

низацијата, да се вовлече во нејзиното централно раководство. Привремено тој станува претседател на Централниот Комитет и од тоа место, прикриено и вешто, ги спроведува директивите на своите софиски наредбодавци. Токму по негова иницијатива е одржан во Солун во јануари 1903 година еден импровизиран конгрес на ВМРО, со присуство на неколку делегати од разни окрузи, на кој се зема изненадно и забрзано решение во пролет истата година, да се дигне востание во Македонија. Делегатите за овој конгрес биле собрани сосема случајно и без никакво овластување од организациите во нивните реони. Подведени од убедувањата на Гарванов, дека во случај на востание во Македонија со сигурност може да се смета на вооружена помош од страна на Бугарија, повеќето од делегатите го прифаќаат неговиот предлог.

Против тоа инцидентно решение за дигање на востание отворено се изјаснуваат Гоце Делчев и Ѓорче Петров. Тие веднаш стануваат иницијатори за одржување на советување со македонските револуционерни раководители за разгледување на Солунското решение. Тоа советување се одржува во Софија во присуство на највидни организациони раководители. На него се поведува исцрпна дискусија околу она што неправилно и набрзина е решено во Солун. Од присутните, Хр. Матов и д-р Хр. Татарчев ја земаат во заштита тезата за дигање на востание, поаѓајќи од аргументите дека Турците презеле мерки за одземање на оружјето од населението и дека божем населението било готово да го предаде оружјето. Наспроти оваа привидна аргументација, Ѓорче Петров во текот на дискусијата изјавува:

„Не треба да се плашите ако народот од една околија што е готова за востание го предаде своето оружје; напротив, ако населението е готово да го предаде оружјето, тоа значи дека не е готово за востание“ („Спомени“, стр. 155).

И Гоце Делчев, спротивно на првата теза, потцртува во дискусијата:

„Погрешно е да се ослободува народ со преднамерно предизвикување на пожар и клање. . . Ние не сме уверени дека со предизвикувањето на Турците на грабеж и пуштошење ќе го постигнеме вмешувањето на Великите сили. А не сме сигурни ни во тоа, дури и ако дојде до европска интервенција, дали ќе ни се даде нешто, кое во достатна мерка би ја оправдало крајната жртва“. (Хр. Сиљанов, Освободителните борби на Македонија, стр. 204).

Гоце Делчев, Ѓорче Петров и други видни дејци — делегати на ова советување, со оглед на недостатната револуционерна подготовка и слабото вооружување на народот, како и поради непогодната внатрешна и надворешна политичка ситуација, остануваат до крај категорично против востание во непосредна иднина. Настојувајќи да ги убедат оние делегати што се за востание, Г. Делчев и Г. Петров предлагаат силите на Организацијата да преминат во состојба на „перманентно востание“, т.е. со низа диверзантски акции на четите и на поодделни групи и со позабрзана политичка и организациона работа меѓу народот, да се остварат неопходните услови за едно поподготвено општо востание. Бранејќи го овој став, Гоце Делчев изјаснува:

„Сета Турција да се фрли во анархија, да се растресе од основи царството на султаните, да се предизвикува и понатаму една неподнослива ситуација. . . и по тој начин да се присилат оние што денес во името на своите сопствени интереси треперат над едно варварско статускво — да преземат мерки за едно почовечно уредување”

А Горче Петров потцртува:

„Нека и градските организации ја напуштат својата досегашна пасивност и нека почнат да пројавуваат иницијатива за напад и тогаш земјата ќе премине во состојба на перманентно востание”.

„Пледирањето во полза на солунското решение — пишува Хр. Сиљанов, истомисленик на Хр. Матов — страдаше наизглед (не само наизглед — А. М.) од една нелогичност: сите ја признававме општата неподготвеност, а сакавме востание”. И понатаму: „Кога би биле меѓу нас страни луѓе во својство на арбитра, тие сигурно би им дале ним за право (на Гоце Делчев, Горче Петров и на другите противници на солунското решение — А. М.) а нас би не сметале за авантуристи”.

Не само како авантуристи, туку заштитниците на Солунското решение се покажаа и како спроводници на врховистичката политика. Да се признава општата неподготвеност за востание, а да се настојува за неговото објавување, тоа значеше дека востанието треба да биде само *casus belli* — причина за војна од страна на Бугарија со цел за присвојување на Македонија, а не средство за нејзиното ослободување. Токму во знакот на такво сфаќање беше спроведено солунското решение.

Категорично бранејќи го својот став, Гоце Делчев и Горче Петров постојано укажуваа и на непогодната меѓународна ситуација. Истакнувајќи дека надворешниот фактор не треба никако да се подценува, тие го бараа одлагањето на востанието за попогодни меѓународни услови, а не токму во моментот кога великите сили беа заинтересирани да се сочува статускво во Турција и на Балканот. Дипломацијата на великите сили, со оглед на своите империјалистички интереси, тогаш не беше заинтересирана за немирите во Турција.

Најнепосредно заинтересирани за состојбата во Турција беа Русија и Австро-Унгарија; првата поради настојувањата да загосподари со мореузите, а другата поради излезот на Солун. Тие два ривала за доминација на Балканот, уште во 1897 година склучија спогодба со која се обврзуваа да се придржуваат кон запазување на статусквото во Турција и на Балканот, како и заеднички да дејствуваат по сите балкански прашања. Затоа беа решително против секакви размирици на Балканот. Веднаш по спогодбата, Русија го концентрира своето внимание на Далечниот Исток. Приготвувајќи се за војна со Јапонија, Русија беше по секоја цена заинтересирана за мир на Балканот. Поради тоа, таа беше против востание во Македонија, настојувајќи да ги задржи под свое влијание балканските држави, првенствено Бугарија и Србија.

Австро-Унгарија исто така беше решително против востание во Македонија. Таа имаше план преку Босна, Херцеговина, Санџак и Вардарската долина да се пробие на Солун. Затоа виенските дипломати го спречуваа засилувањето на бугарското влијание во Македонија. Во тоа се крие смислата на изјавата што австрискиот министер за надворешни работи гроф Калноки му ја даде на бугарскиот министер за надворешни работи Иван Евстатијев Гешов:

„Не помислувајте никогаш за Македонија, бидејќи, ако некогаш дојдете таму, Македонија ќе стане гробница на вашата независност“*)).

По објавувањето пак на Илинденското востание, министерот за надворешни работи на Русија гроф Ламсаорф се зафати со заангажирањето на великите сили за општа акција на нивните дипломати во Софија со цел:

„да ѝ се сугерира на Бугарија мир и воздржливост и еднаш за секогаш да ѝ се даде до знаење дека нема да биде потпомогната, ако си го спечали гневот на Турција“**).

Од друга страна, во своите напори да го запази статуското во Турција, Австро-Унгарија се раководеше и од интересите на својата сојузничка — Германија, која пак, со оглед на своите цели за пробив на Далечниот Исток, беше добила од турската влада концесија за изградба на Багдадската железница (од Цариград до Персискиот залив). Италија, третиот член на Тројниот Сојуз, беше солидарна со политиката и дипломатските чекори на своите сојузници Германија и Австро-Унгарија. Франција, која беше вложила огромни капитални во Турција и која очекуваше од турската влада нови концесии, исто така беше за мир во земјата и за запазување на режимот. Англија, чие влијание на Босфорот беше потискувачко за Германија, после тешката војна во Трансилванија, се наоѓаше во исчекување на руско-јапонската војна, па немаше интерес од компликации во Турција.

Јасно беше дека при една таква меѓународна ситуација востанието во Македонија би било лишено од секаква надворешна поддршка и, со тоа, осудено на неуспех.

По советувањето во Софија, Гоце Делчев се враќа во Македонија за да би ги запазил силите на Организацијата од остварувањето на провокаторскиот план за забрзано востание. Во духот на она што заедно со Горче Петров го застапуваа на Софиското советување, Гоце организира низа средби со видни револуционерни работници на теренот. Отпрвин, тој се состанува во Солун со Дамјан Груев, кој токму тогаш се беше вратил од заточението во Подрум Кале. Делчев го уверува Груев дека реализирањето на Солунското решение би било непромишлено, провокаторско и штетно за вистинските интереси на револуционерното движење. Тоа уверување завршува неуспешно, бидејќи Груев, изгледа, бил веќе подведен од провокаторските врховистички агитации и ветувања за помош од страна на Бугарија. По таа безрезултатна средба, Делчев оди да се состане со револуционерните раководители на Серскиот Револуционерен Округ, Сандански и неговите другари, кои по директива на самиот Делчев требаше да дојдат на закажаната средба во планината Али Ботуш. Кај овие револуционери Делчев сметаше на потполн успех во поглед на разобличувањето на врховистичките маневри,

*) „Македонското прашање“ — Француска жолта книга, број 27, 10 септември 1903 година, стр. 4.

***) Исто, стр. 6.

бидејќи Сандански и другите револуционерни дејци од овој крај на Македонија беа во редовите на најнепомирливите борци против врховизмот. На својот сопствен терен, серските револуционерни раководители, заедно со народот, уште во 1895 и 1902 година, т.е. во времето на првите вооружени врховистички провокации, можеа на дело да ги согледаат вистинските намери на врховистите, кои преку вештачки предизвикани бунтови се обидуваа да се прикажат како единствени борци за ослободувањето на Македонија, а вистинската борба на македонскиот народ да ја претстават како борба за присоединување кон Бугарија. Затоа Делчев многу очекуваше од подршката на пиринските револуционери за демаскирањето на новите врховистички провокации.

Но врховистите, кои во личноста на Делчев го гледаа најопасниот противник за реализирањето на своите потајни планови, плашејќи се и од неговиот голем авторитет кај народот и кај револуционерните работници од сите краишта на Македонија, решија да го ликвидираат по секоја цена. Тоа и стана. На пат за Пиринска Македонија, Делчев и неговата чета, која го сочека во село Баница (Серско), биле поткажани на турската власт од страна на врховистите. По неколкучасовна борба кај селото Баница, Делчев јуначки загина на 4 мај 1903 година, неуспевајќи да се состане со Сандански и со другите пирински раководители.

Предвремената смрт на Делчев претставуваше привремен, но песомнен успех за врховистите. Беше отклонет човекот што навистина најмногу можеше да им пречи во нивните планови, бидејќи тој, не само како еден од идеолозите, но веќе и како главен организатор на револуционерното движење во Македонија, а истовремено и како задграничен претставник на ВМРО во Бугарија, најдобро го познаваше вистинскиот лик на врховизмот и неговите суштински намери — најопасна агентура на великобугарската империјалистичка политика спрема Македонија. Становиштето на Делчев — дека востанието во Македонија може да даде резултати само во случај на сенародна подготвеност и на погодна внатрешна и надворешна ситуација; дека востанието треба да биде краен и добро обмислен чин на целиот народ — имаше свои убедени приврзеници меѓу многу револуционерни работници од сите краишта на Македонија. А тоа дека реалистично становиште на Делчев не успеа да се наложи и да однесе победа над врховистичкото, може да се објасни со следните факти:

1. Солунското решение за подигање на востание беше еден свршен чин. Гарванов успеа да го наметне тоа решение со низа махинации и празни ветувања. Делегатот на импровизираниот Солунски конгрес Лазар Димитров кажува во своите Спомени (стр. 108—109), дека Гарванов успеал да добие согласност од делегатите за објаснување на востание, благодарейќи на следниот аргумент: „Ако издржиме само две недели во востанието, Бугарија ќе објави војна на Турција“.

2. Непосредно по Солунското решение познатиот врховистички емисар и бивш офицер на бугарската армија Борис Сарафов влегува во врска со некои револуционерни дејци од Битолскиот револуционерен округ и успева да ги убеди дека бугарската војска, ако се побрза со во-

станието, ќе им помогне на востаниците и дека е можна во таков случај и интервенцијата на Русија. Некои од тие раководители, како Дамјан Груев, Анастас Лозанчев, Ѓорѓи поп Христов и други, неможејќи да ја согледаат позадината на врховистичките ветувања, започнуваат директно да работаат во округот за што побрзо дигање на востание.

3. Големото незадоволство, првенствено на селанските маси во југозападниот дел на Македонија, предизвикано од сè почестото разбојништво и тешката економска положба на селото, беспорно претставуваше предуслов и фактор за брзо револуционизирање на масите и за нивната решеност за борба

3.

Поради овие причини се дојде до Смилевскиот конгрес, одржан на 20 април 1903 г. на кој беше донесено решение за започнување на востаничките акции. Иницијатори и главни организатори на Конгресот беа Дамјан Груев и Анастас Лозанчев, кои веќе делуваа по упатствата на врховистичкиот агент Борис Сарафов. Верувајќи им на ветувањата на врховистите, Груев и Лозанчев, и покрај силната опозиција на Конгресот, која беше претставувана од приврзениците на Делчев — револуционерите-социјалисти: Никола Русински, Никола Карев, Ѓорѓи Сугарев и од други делегати успеаа да го спроведат во дело солунското решение. Оние револуционерни дејци што беа против предвремено објавување на востание, наоѓајќи се пред свршен чин и согледувајќи дека востанието во Битолскиот округ е неизбежно, решија да не останат со скрстени раце, туку да земат активно учество и во своите реони да застанат на чело на востаниците.

На Конгресот во Смилево, во врска со подготовките и раководењето на востаничките дејствија, бил избран Главен востанички штаб од три члена: Дамјан Груев, Анастас Лозанчев и Борис Сарафов. Конгресот ја одредил тактиката и стратегијата на востанието на следниот начин:

сите вооружени сили треба да се распоредат во групи од 7—10 луѓе, на чело со десетар; да се формираат селски чети на чело со селски војводи; од селските чети да се формираат централни чети на чело со централни војводи; во секои востанички реони да се формираат горски востанички начелства со овластување да именуваат централни војводи и да го раководат востаничкото движење во реонот, а кон секоје горско начелство да се додаде по еден офицер за воено обучување на централните војводи*). На денот на востанието да се подигне сета вооружена сила во офанзивни акции: да

*) Меѓу револуционерните работници во Македонија се наоѓа и некои бивши офицери на бугарската и српската армија. Од бугарските офицери: потпоручникот Димитар Дечев во Битолската, Кичевската и Демир-хисарската околија, поручникот Стојков во Охридската околија, потпоручникот Годор Христов во Крушево, потпоручникот Панајотов во Ресен и Преспа, поручникот Георги Папанчев во Леринската околија, водникот Иван Попов во Костурската околија. Од бившите српски офицери: поручникот Јово Јовановиќ, Црногорец во Мариовско — Битолската околија со четата на Горче Петров, поручникот Ѓорѓи Герциковиќ со четата на Сандански во Гевгелиската околија и во Пиринска Македонија и други.

се урнуваат патиштата, телеграфските и поштенските врски, да се напаѓаат владините установи и турските гарнизони, да се палат беговските куќи по чифлиците, а стоката и сите земјоделски производи од чифлизите да се собираат за исхрана на востаниците. Било наредено да не се врши притисок на мирното турско население, да не се посетува на неговите имоти, да се собира храна (брашно, пексимит, сол и друго) во претходно приготвени планински скривници. Исто така, во сите востанички реони да се испратат искусни револуционерни раководители, а за населението во планинските села да се грижат четите од востаничките реони. Старците, болните, жените и децата да останат по куќите, а интендантските комитети, кои ќе бидат избрани во секое село и град, да се грижат за нив и да им доставуваат храна и друго. Од селата во полските области да се земаат во четите само најспособните луѓе за борба и оние што се најсомнителни пред турските власти. Градските бира на организацијата се должни да вршат интендантска, посредничка и информативна служба. Покрај селските вооружени групи, да се формираат и распоредат по сите реони поголеми чети од 30 до 50 луѓе, кои ќе дејствуваат офанзивно. Да се групираат по неколку чети, но само со цел за изведување на покрупни акции, а по нивното завршување одново да се разделуваат и да делуваат во различни правци. Сите војводи се задолжени со своите чети да ги помагаат оние чети што се наоѓаат во борба со противникот. Куирските служби да се активираат до максимални размери.

Конгресот изработил и усвоил специјален востанички дисциплински устав, во кој се вели:

„Секој кој со пушка, секира или со било какво друго оружје стои под револуционерното знаме е востаник. Началник е секој оној што е именуван од повисокото началство да раководи, да се грижи и да носи одговорност за луѓето што му се поверени, како во време на борбите, така и надвор од нив. Заповедта е задолжителна само тогаш кога е дадена од лица (началници) што имаат право да наредуваат и да казнуваат во законските форми“.

Во востаничкиот устав се одредуваат и должности и казни, во случаи на грешки и злочинства извршени од страна на востаниците, десетарите, војводите, реонските началници и Главниот штаб.

Конгресот му остава на Главниот штаб да го определи датумот за дигање на востание, а подготовките за востание да се извршат до крајот на мај. Во врска со подготовките, сите раководни тела, по завршувањето на Конгресот во Смилево, веднаш пристапиле кон спроведувањето на конгресните решенија.

Штабот со „штабската чета“ од 20 луѓе, под командата на револуционерот — бивш офицер од бугарската армија — Димитар Дечев, извршил обиколка низ Битолскиот револуционерен округ и заедно со реонските началници изработил план за поважните востанички акции. Месните реонски началства се зафатиле со подготовката на вооружувањето, со военото обучување на востаничките кадри, со обезбедувањето со храна и облека. Извршен е и распоред на воените сили. Воените инструктори се зафатиле со брзо и масовно обучување на селаните, за нивно поефикасно воено делување. Во некои места селските војводи почнале со изведување на предвостанички вежби.

Оружјето се добивало преку од порано организирани канали. Од Грција се пренесувале пушки систем „Гра“, од Албанија — „Мартинки“ и црногорски револвери, од Бугарија — руски „Берданки“ и „Кримки“, а и револвери систем „Нагант“ и „Парабелум“. Бомбите се фабрикувале во внатрешноста во од порано оспособените работилници

најмногу во новоотворената работилница во село Загоричани, Костурско. Пушките од Грција и Албанија ги пренесувале специјални курири — Албанци, Грци и Турци по трговска спогодба — а од Бугарија се откупувале како неупотребливи или биле крадени од државните складишта, со помош на едномисленици и симпатизери на Организацијата — војници и офицери. Подобро биле наоружани четите отколку бројните побунети селани. Во недостиг на војнички пушки, многу селани се служеле со ловциски пушки.

На 27 јули, кај село Буф (Леринско), Главниот востанички штаб како ден за објавување на востанието го определил 2 август. На 28 јули, од село Боиште, Демирхисарско, Штабот испраќа преку брзи курири во сите краишта на Битолскиот револуционерен округ проглас за востание. На денот на востанието, Централниот Комитет на ВМРО, преку своите задгранични претставници, им достави на Великите сили декларација во која се објаснуваат целите на востанието и се изнесуваат барањата на организацијата. Тие барања се премногу скромни:

1. во согласност со великите сили, да се именува главен управник за Македонија, и тоа христијанин, кој не ѝ припаѓал никогаш на турската администрација и кој ќе биде независен од Портата во извршувањето на своите должности, и 2. да се воведат меѓународна колективна контрола во Македонија, која ќе има широки права за санкции од различен карактер. Истовремено, Главниот востанички штаб испратил до Дирекцијата на Источните железници писмо во кое се кажува: „Со оглед на тоа дека востанието по силата на апсолутната неопходност ќе биде придружено и со вршење атентати на железниците, Штабот, раководејќи се од човечки долг, го свртува вниманието на Дирекцијата да биде благоразумна и да не дозволува населението на земјата во тие денови да патува по Источните железници, за да не се дојде до невини жртви**“).

4.

Денот на востанието бил апсолутна тајна за турската власт. Ниеден од прогласите што беа растурени од страна на многубројните курири по селата не падна во рацете на власта. Тоа беше од големо значење за почетните успеси на востанието, бидејќи на денот на востанието во сите востанички области се наоѓаа само 15.000 турски војници, расфрлени по малите гарнизони на простор од десетина илјади квадратни километри. Согласно со планот, во текот на приквечерината на Илинден биле урнати телеграфските столбови и мостовите на важните патишта, биле запалени беговските кули, бил извршен напад на касарните во некои села и градови, а селата очистени од разбојници. На денот на востанието, 2 август, уште во утрините, селските маси — жени и деца, се упатиле кон логорите во планините каде била сместена храната за востаниците и населението. Таму биле отворени лебарниците, кујни, работилници за поправка на оружјето и за изработка на муниција, а биле формирани и санитарски центри. Во востаничките логори важна улога имале жените. Тие ја приготвувале храната, служеле како болничарки, вршеле преглед на курирските должности, со еден збор — биле од голема помош за востаниците. Некои жени се враќале во ослободените села да ја прибираат

*) Ослободителните борби на Македонија, стр. 357.

жетвата. Во куќите останувале само старците и болните а кои повремено биле посетувани од жените во логорите. После прогонувањето на Турците од селата, селските маси се враќале по домовите и го започнувале својот слободен живот.

Во тие први денови, востаничките акции се изразуваа и во напади на нахиски центри (неколку села во една голема општина), на паланки и на помали градови. Така, во ноќта наспроти Илинден 150 востаника го нападнаа и разбија турскиот гарнизон од 100 војника во Смилево и цели 10 дена беа полновластни господари на селото. Истото го сторија и 600 востаници од градот Клисуре, во Костурската околина, држејќи го градот во своите раце петнаесет дена, од 2 до 17 август. На Мудурницата (централна општинска управа) во Прибилци, Демирхисарско, 200 востаника го нападнаа турскиот гарнизон од 150 војника. Петстотини востаници се обидоа да го заземат градот Кичево, но не успеаа во тоа па се повлекоа во село Карбуница до Кичево, каде стапија во борба со 1.000 турски војници и со башибозукот (нерегуларна турска војска) во која беа убиени стотина Турци, меѓу кои и водачот на башибозукот Сефер ага. Битката кај Карбуница го одушеви населението со пројавената вонредна востаничка храброст и подоцна беше опеана во народните песни. Во Ресенската околина се нападнаа нахиските центри: П'пле и Наколец, во Охридската — Издеглавје, Сируља и други, во Леринската — Сорович, В'рбени и други. Подоцна, на 2 септември, соединетите востанички одреди од Леринско и Костурско го зазедоа влашкото градче Невеска, по големи борби со месниот гарнизон, кој броеше од 300 до 400 војника.

Најкрупната востаничка акција и најголемиот успех на востаниците е ослободувањето на градот Крушово и формирањето на првата привремена македонска републиканска влада во овој планински град. За таа крупна револуционерна акција населението од Крушово и Крушовско беше подготвено од револуционерните раководители на овој крај, познатите македонски револуционери—социјалисти Никола Карев и Веле Марков. Во изработката на планот за заземање на Крушово непосредно учествуваше и револуционерот — бившиот офицер Тодор Христов, којшто претходно влезе во градот и ги скицира објектите за напади: касарната, конакот, беледијата (општината), поштата и другите владини и државни установи, како и поважните пунктови во градот. Во осум војни групи беа распоредени 750 вооружени востаници под командата на добро подготвени началници — војводи. Секоја група имала точно одредена задача: една да ги заземе установите, друга да ги држи најважните пунктови во градот и околината, а трета да служи како резерва на Штабот и тн. Пред почетокот на нападот, Штабот на крушовските востаници, на чело со Никола Карев, испратил Окружно до раководителите на Крушовскиот околински револуционерен комитет и до началниците на грчките, влашките и албанските бојни групи, формирани од Штабот, во кое се известуваат за востанието и се повикуваат на борба.

„Гориме од нестрпливост — се вели во Окружното — и одвај чекаме да падне ноќта и да го преземеме Крушово, та заедно со сиот народ да го викнеме нашето македонско УРА!“).

Истовремено Штабот наредил, штом пукне првата пушка, да засвонат своната од сите цркви во градот.

По тие претходни подготовки, во текот на ноќта, започнале востаничките акции. Истовремено биле нападнати сите државни установи. Првата пушка пукнала кај касарната. Своната од црквите засвониле. Исплашените турски стражари ги буделе војниците со виковите: „Калкан'з, москов гелди“ („Станувајте, Московецот дојде“). Започнала борбата помеѓу востаниците и војниците што биле околу 60 на број. Четирисет и три војника биле убиени уште во почетокот на битката, а 17, заедно со началникот, успеале да се спасат со бегство. Од востаниците загинале 7, а 5 биле ранети. При слаб отпор на жандармеријата, заземен е и конакот. Без отпор се заземени беледијата и поштата. На опколениите војници им притекле во помош војници и башибозуци од прилепските села, но и тие биле разбиени и уништени од востаничките одреди кои ги држеле позициите околу градот. За кратко време, на 3 август, Крушово било ослободено и се наоѓало потполно во рацете на востаниците. На четврти август влегува во градот Штабот на крушовските востаници, свечено дочекан од народот. При овој дочек, началникот на штабот Никола Карев одржал пред ослободените граѓани револуционерен говор, прогласувајќи ја првата Македонска Народна Република и повикувајќи го народот да избере привремена републиканска влада. Таа влада била формирана со учеството на сите народносни групи во градот: Македонци, Власи, Албанци и Гркомани (Македонци што ја признавале јурисдикцијата на грчката Патријаршија).

Во привремената влада биле застапени следните ресори: внатрешен ред — Глигор Д. Божинов, (Македонец); исхрана — Тома Марков, (Македонец), Алекси Колев, Ташко Вангелов (Гркомани) и Никола Бајаров (Албанец); финансии — Теохари Нешков (Македонец) и Ѓорги Чаце (Влав); изградба — д-р Димков и д-р Боларов, (Гркомани), Претседател на владата бил Вангел Дину (Влав). За претседател на Републиката бил избран началникот на Штабот на крушовските вооружени сили Никола Карев. Биле организирани и специјални служби за вооружување на населението и утврдување на градот со длабоки ровови, маскирани со зеленило. Биле отворени и работилници за производство и поправка на оружјето, за изработка на муниции и други бојни материјали. Мајсторите од соседното село Селце изградиле и прешов топ, но тој се распаднал уште при првото пукање. Бил изработен и друг топ, без грешки, но останал неискористен и гдсдена гаднал во рацете на Турците, кои го однеле како трофеј во Шариград, во сениот музеј.

Привремената републиканска влада и Штабот веднаш пристапиле кон мобилизација на машкото население и ја зголемиле востаничката војска со уште 1.200 луѓе. Фамилиите на побегнатите на потурски чиновници биле земени под заштита на Штабот. Издадена е строга наредба до сите востанички единици да не го обеспокојуваат мирното турско население и да не посегнуваат на неговите имоти. Кон турското население во Крушовската околија е упатена прокламација на македонски јазик во која, помеѓу другото, се вели:

„Ние не дигнавме пушка против вас. Тоа би било наша срамота. Ние не воспанавме против мирноот, трудољубив турски народ што се прехранува како и ние со крвав пој — тие се наши браќа и со нив сме живееле и сакаме пак да живееме. Не сме излегле да колеме и ѓалиме, да крадеме и грабиме. Достойни ни се зулумите на многубројните дареби (своеволници што не се ѓлашеа од власта и вршеле најгруби насилства врз населението — А. М.) по нашата сирота и окрвавена Македонија. Не сме се дигнале да ги ѓокрстуваме вашите мајки и сестри, жени и ќерки. Ние не сме муришти (разбојници — А. М.), туку револуционери, што ѓоложиле клејва да умрат за ѓрава и слобода. Ние се бунтуваме против ѓира-нијата и ројството, против мураштите, против зулумкарите, против насилниците на нашата чест и против оние што ја цедат нашата пој и го експлоатират нашиот ѓруд. Немојте да се ѓлаштите од нас и од нашите села — нема никому да му нанесеме штета.

Ние вас ве жалиме како свои браќа, бидејќи сфаќаме дека и вие сите робови како и ние; робје на царот и царските бегови, ефенди (господа — А. М.) и ѓаши; робје на богашите и силните; робје на насилниците и зулумкарите. . . Браќа муслимани, елајте со нас да кренеме против вашите и нашите душмани! Елајте ѓод знамето на автономна Македонија! Македонија е наша заедничка мајка и не вика во ѓомош. Елајте да ги фрлиме своите синџири и да се ослободиме од маки и сѓраѓања. Дојдете кај нас, браќа, да ги слеете своите души и срца и да се сѓасиме, да би живеале нашите деца во мир и да работат и најредуваат својкојно.

Ако не имате како свои браќа и ни го мислите добро, ако сакате и натаму да живеете со нас и ако сите достојни синови на мајка Македонија — можете да ни ѓомогнете само со едно, а што е голема ѓомош за нас: не се здружувајте со душманиите, не дигајте пушка против нас и не ѓравете зулуми.

Да живеат борците за ѓрава и слобода и сите чесни македонски синови”.

Оваа прокламација веднаш е литографирана и распратена по сите околни турски села. Таа постигнува голем ефект кај турското население. Во својот одговор на таа прокламација, упатен до востаничкиот штаб во Крушово, кметот на турското село Алданци Синан кажува:

„Сфативме од вашето писмо дека не сте лоши луѓе, дека не сте ги напуштиле домовите да би го напаѓале мирното население (какви што сме ние), туку сте се дигнале против лошите луѓе и хукумотот (владата) што ги штити. Но оние што вие ги барате не се меѓу нас, а побегнаа во градовите. Што се однесува до нас, ви ветуваме дека ќе останеме мирни.

Останатите писма ги пративме во соседните села, кои, исто така, се согласни со нас”.

Како што се гледа кметот на селото Алданци го изнесува мислењето и на соседните села.

Содржината на прокламацијата го одушевила и началникот на крушовскиот гарнизон, кој побегнал во едно од соседните турски села. Тоа јасно се согледува од неговото поздравно писмо упатено до востаниците:

„Неустрашиви!

Живо ме заинтересира прокламацијата што е упатена до моите сонародници. Од неа, а за тие два дена и од вашите акции, гледаме дека неправедно сме ве третирале како ешкџија (разбојници — А. М.).

Вашата цел е голема и вашата борба е смислена. Напред, по овој страшен но славен пат по кој сите народи дошле до слободата!

Молејќи го својот голем Алах да ги заштити оние што се во право, дозволете ми да ви се обратам со една молба — уништете ја нашата кореспонденција”.

Постапката на Крушовскиот штаб спрема мирното турско население се покажа како многу правилна, своєвремена и ефектна. Укажувањето на целта на востанието многу помогнало да се неутрализира турското население, а тоа во дадениот момент претставуваше не мала помош за востаниците, како што се потцртува и во прокламацијата. А нешто повеќе од неутралност не би можело ни да се очекува од едно население што беше долго заблудувано од непријателите на слободата — турските власници, прикажувајќи ги револуционерите како разбојници и непријатели на турскиот народ. Фактот пак, дека, со самото укажување на главните цели на востаничката борба што ја води македонскиот народ, се доби став на неутралност од страна на турското население, укажува на можноста дека од редовите на тоа население би можеле да се привлечат и активни борци во востанието, под услов некои раководители на револуционерното движење да не се однесуваа неверливо спрема турските маси и турската интелигенција во предвостаничкиот период. Многу би се добило кога и порано би им се укажувало на турските маси за целите на македонската борба, токму така како што самоиницијативно го стори тоа крушовското реонско начелство на денот на востанието.

Од друга страна, и турските писма упатени до востаниците ги разбиваа кај македонските маси заблудите дека Турчинот не е способен за борба против Турчин. Од тие заблуди страдаа и многу раководители на револуционерното движење во Битолско и затоа се држеа во својата практика по страна од турските народни маси во предвостаничкиот период. Поради тоа им изгледаа несфатливи и сфаќањата на Делчев, дека борбата се води против отоманскиот систем на управување, а не против турскиот народ. Пак поради тие причини, на денот на востанието, и Главниот штаб не најде за потребно да постапи така како што постапи Крушовското горско начелство по прашањето на турското население.

Дури, Главниот штаб не си ни постави како задача да ги спречува насакаде востаничките маси во нивните самоволни настапи против мирното турско население. Такви настапи беа неказнето допуштени во Костурската околија. Без никаква потреба, едноставно од верска омраза, поодделни востаници — селани ги запалија турските помачки села Жервени и Корешница. Начелниците на востанието, кои беа под директното влијание на луѓето од Штабот, не мислеа дека со тоа ги поткопуваат основите на успехот во борбата. Наместо да се привлече и турското население во борбата, тоа беше фрлено во прегработ на беговската власт, против која востаниците се беа дигнале на борба.

Овој неправилен и во извесни случаи непријателски однос спрема Турците како народ, како и игнорирањето на масовниот принцип во тактиката на востанието, дојде како резултат на суштинско отклонување од идеите и принципите затемелени во самиот Устав на ВМРО кај некои организатори и раководители на востанието. Тие, и со овој свој став им погодуваа на врховистите во нивните настојувања да го прикажат востанието како борба на „македонските Бугари“ и за „присоединување кон Бугарија“. И не е случајно што токму врховистичкиот агент во Главниот штаб — Борис Сарафов им даваше директиви на војводите за разгорување во текот на востанието на националните верски страсти. Уште во приквечерината на востанието тој им нареди на костурските војводи да ги присилуваат Гркоманите, што беа активисти на Организацијата, да се одречат од Патријаршијата и да и пристапат на Егзархијата. И тоа беше на линија да му се даде на востанието, бараниот од врховистите, бугарски карактер. Поради таквите причини, Главниот штаб избегнуваше да ги привлекува во востанието, против заедничкиот непријател на сите незадоволни елементи, без разлика на вера и народност, како што стоеше во Уставот на Организацијата. Учеството на поодделни Власи, Грци и Гркомани во востанието беше само од локален карактер, самоиницијативно, несакано и небарано од главното раководство на востанието. Луѓето од тоа раководство, повеќе или помалку ориентирани кон врховизмот, не држеа за овој важен предуслов кон масовизирањето на востаничката борба и кон нејзината постановка на пошироки демократски основи.

Но тие луѓе од раководството не ги искористија во нужна мерка ни постојните сили на македонските востанички маси, со цел да нанесат што по силни удари на противникот во востаничката област, уште во првата фаза на востанието. А ситуацијата беше таква што, при една посолидна стратегија и тактика, можеа да се постигнат и поголеми и попродолжителни успеси. „Во Костурската околија, до 10 септември бевме потполни господари“ — истакнува војводата Иван Попов во своите Спомени (стр. 36).

Во Мемоарот на Внатрешната организација (стр. 128—129) се дадени следните податоци за ситуацијата во другите востанички околии:

1. Целиот Ресенски реон се наоѓаше во рацете на востаниците од 2 август до 24 август. До 13 јануари востаниците биле господари на целиот западен брег на Преспанското езеро.

2. Демир-хисарскиот реон во текот на сето востание бил во рацете на востаниците

3. Во целиот реон на Долна Преспа востаниците владееле сè до 24 август. После тоа до 13 септември, тие биле господари на планинските делови на реонот.

4. Гаватскиот реон останал во потполно владеење на востаниците од 2 август до 28 септември.

5. Во Леринската околија, до 28 септември, востаниците биле господари на сите планински места.

6. Патот Охрид — Дебар, кој поминува преку востаничките делови од Охрид до Малесија, бил неупотреблив за Турците до 30 септември.

7. По битката, на 6 август, во Копачијата востаниците од овој крај повеќе не биле обеспокојувани.

Во првата фаза востаниците биле господари на сите планински села во востаничките реони, а во Крушово, Клисуре и Невеска беше воведена и востаничка управа. Овој успех се должи на изненадувањето кај противникот, на високиот дух и полетот на народните востанати маси, а и на односот на силите во корист на востаниците. Дваесет, илјади востаници затекнаа во востаничката област (Битолскиот вилает) се на сè 15.000 турски војници, расфрлени по мали гарнизони, кои лесно можеа да се нападнаат и разбијат. Во таква ситуација беше возможно тотална мобилизација на населението во слободните планински села и концентрација на силите за напад на провинциските градови, со цел да би се привлекло во борбата и градското население, како и да се заплени оружјето од воените склади по градовите. Кајмаците (околинските началници) во некои градови биле толку исплашени, што се обраќале до шефовите на христијанските установи со молба да се запази „редот“, т. е. да не се пренесува востанието во градовите. Таков е, на пр., случајот со охридскиот кајмак Метхи-беј, кој го повикал владиката Методија и побарал од него да се запази редот и сигурноста во градот. Тоа го сторил, бидејќи бил под впечатокот на потполно востаничко владеење во околицјата и заради фактот дека востаниците заплениле 65 тогва брашно и други артикли, наменети за војската во Охрид. Таа храна востаниците ја заплениле кај Пренто мост на патот Охрид—Ресен и ја предале на востаничкиот логор во месноста Рашанец. За да би се искористила до крај востаничката маса од планинските села и за да би се создала револуционерна атмосфера во градовите, не бил невозможен и нападот на вилаетскиот центар — Битола, каде биле стационирани само три табора (дружини) војска (спрема шифруваната телеграма број 664 од 20 август 1903 година од инспекторот на Румелија Хилми-паша, упатена до Великиот везир во Цариград). Заземањето пак на Битола можеше да ја предизвика брзата интервенција на Великите сили, со цел да се запази редот и сигурноста во градот, во кој се наоѓаа нивните и други конзулства. Во таков случај востаниците би диктирале извесни, погодни за нив, услови и би дошле до позначајни придобивки.

Ако се има во предвид дека виенскиот печат пишуваеше со нескриена тревога само поради извршените неколку атентати на железничката пруга Солун—Битола и околу Солун, па поради тоа ја бараше интервенцијата на Великите сили за воспоставување на ред и запазување на интересите на европските железнички компании, тогаш е природно и оправдано очекувањето дека со тоа (заземањето на Битола) би се барала најбрза и најефикасна интервенција на Великите сили. Тоа е толку по-сигурно и поефектно, бидејќи со навлегувањето на востаниците во Битола би бил парализиран секаков сообраќај на оваа линија и со тоа значајно би биле оштетени интересите на големите компании, а овој конзулски центар би се нашол во потполна изолација. Но Главниот штаб на востанието, очекувајќи ја интервенцијата на бугарската армија, дури и не поимслуваеше на операции од такви размери, па дури и ги задржуваше востаничките маси во планините да би ги „штеделе силите“ за погоден момент. Тоа пак штедење на силите беше рамнозначно на неактивност

и на опијанување на востаничките маси од привремените и брзи успеси, а во очекување дека бугарската армија ќе го стори останатото. Благодарјќи на таа врховистичка тактика на Главниот штаб, востаниците ја изгубија иницијативата и му дадоа можност на противникот да ги централизира силите за разбивање на востаничките групации, расфрлени по планините и планинските села.

5

Првата задача на веќе консолидираниот непријател беше да си го поврати Крушово. Тоа и му успеа со армија од 18.000 луѓе, под командата на Бахтијар-паша. Дел од заштитниците на Крушово, предводени од прославениот војвода Питу Гули, изгинаа херојски во нерамната борба кај Мечкин Камен, а другите востаници се повлекоа во планините. Турската војска со артилерија ги урнуваше утврдувањата подигнати од востаниците и сипеше огин врз куќите во градот. Во екот на борбите, по наредба на Штабот, населението го напушти градот и се скри во блиските планини. Во запалените и урнати куќи изгинаа 20 жени и 6 деца, бидејќи не успеаја да побегнат од градот. На незапалените куќи, на 13 август, беа истакнати бели знамиња, симболизирајќи го крајот на дванаесетдневната Крушовска република. Борбата била завршена. Изгорени биле 159 куќи. Погинале 100 турски војници и 91 востаник.

Да се задржиме во најопшти црти на вооружените акции во време на востанието во другите револуционерни окрузи.

Серско-Пиринската организација на чело со Јане Сандански, и покрај тоа што беше против Солунското решение, кога се прогласи востанието во Битолскиот округ, презеде нападнувачки акции во широки размери и ангажира околу себе голем број турска војска. Sprema еден рапорт на бугарскиот трговски конзул во Серез (број 164 од 12 септември 1903 година).

„Во Серскиот санџак (округ), по прогласувањето на востанието, се наоѓале сили од 12 пешадиски полка, 4 коњички и 4 артилериски полкови — вкупно 15.000 луѓе”.

А бугарскиот трговски конзул во Солун А. Шопов, во рапорт број 761 од 2 октомври 1903 година, изнесува:

„Вилаетските власти и понатаму се сериозно вознемирени поради револуционерното движење во Серскиот санџак. Валијата зборува дека на војската и престои гонење не на мали горски чети, а на релативно добро организирани воени одреди, составени од многубројни чети што се наоѓаат во каазите (околиите): Разлошка, Неврокопска, Мелничка, Горноџумајска и други. Властите сметаат дека би било најопасно ако се заземе од четите Кресненската Клисуре”.

Во друг извештај (број 189 од 26 октомври 1903 година) бугарскиот конзул во Серез пишува дека само од Разлошкиот крај биле донесени во Серската војна болница 200 турски војници, ранети во судирите со востаничките чети.

Една од најтешките и најкрвави борби во Пиринска Македонија се одиграла на 1 септември 1903 година кај село Пирин. Во таа борба учествувале 500 востаници, под командата на Јане Сандански, со помош

на неколку бивши офицери од бугарската армија и на бившиот офицер од српската армија Ѓорѓи Герциковиќ. Во текот на борбата паднале 7 востаници, а 80 турци биле убиени или ранети. Втора голема борба води Јане Сандански со турската војска кај Оброчиште, Св. Тројца, на 13 септември. Загинуваат двајца востаници, а од Турците загинуваат „можеби повеќе од 80 луѓе“ — кажува во своите Спомени Сандански.

Овие податоци за востаничките борби во пиринскиот крај ги демантираат тенденциозните тврдења на некои историографи со врховистички побуди, дека Сандански и неговите соборци останале пасивни во време на Илинденското востание. Раководителите на Серскиот револуционерен округ беа солидарни со концепциите на Делчев за предвременоста на востанието, но откако тоа беше прогласено во Битолскиот крај, па сторија многу да би ја олесниле положбата на битолските востаници. Токму во овој момент Сандански го направи единствениот компромис со врховистичките чети во Пиринскиот крај под командата на бугарски офицери, со цел заеднички воени дејства. Тоа беше еден негов тактички маневар, токму за постигање покрупни воени акции, а за ангажирање на поголем број бугарска војска. Зад овој, пак, маневар се криеше и една висока револуционерна морална побуда за братска солидарност со борците од Битолскиот револуционерен округ.

Интензивна атентаторска активност развија и четите на Солунскиот револуционерен округ.

Крај самиот Солун — пишува виенскиот лист „Zeit“, две недели по објавувањето на востанието — македонските чети успеаја да го задржат сообраќајот на еден голем простор. Денес е дури сосема прекинат и сообраќајот кон север. Поштата од Солун, Скопје и Битола не е стигната, а тоа докажува дека востанието уште повеќе се шири“.

Друг виенски лист, „Neue Freie Presse“, пишува:

„Нештата стојат многу лошо. Директорите на Источните железници се во очајност. Помеѓу Каналот и Лерин е фрлен во воздух мост долг 15 метра, а кај Воден е онеспособен телеграфот, а тоа е повеќе од она што може да се поднесе во текот на еден ден за интересите на едно железничко друштво. Динамитот ја продолжува својата улога. Мостови, коначи, караули се фрлаат во воздух“*).

Атентатите за кои пишуваат виенските листови се извршени на железничкиот мост на Вардар кај Гевгелија, на железничката линија кај Демир Капија, Гуменце, Смоквица и на други места на железничката пруга Солун—Скопје и Солун—Битола. Освен тоа, четите на Солунскиот револуционерен округ имале големи борби со турската војска, како што се борбите кај „Баш—бунар“, Гандача, на Пајак Планина, и кај селата Постолар и Амагово — Кукушка околија.

Во Скопскиот револуционерен округ, исто така биле преземени акции за помагање на востанието. Четата на Никола Пушкаров, председател на Скопскиот револуционерен округ, извршила на 1 август диверзија на железничката пруга кај село Новачани, каде биле исфрлени од

* Овие два цитата се земени од софискиот лист, „Препореч“, број 29 од 22 август 1903 година.

пругата 32 вагона на еден воен воз. Во разни места на Скопската, Кумановската, Штипската и Кочанската околија дошло до поголеми судири меѓу четите и војската. Со Пушкарев дејствувала и српска чета од седум луѓе — четири Срби и три Македонци. Заповедникот на српската чета му изјавил на Пушкарев дека таа дошла во Македонија да ја помогне Организацијата во борбата против Турците и дека сака да ѝ пристапи на неговата чета. Пушкарев ја примил четата која соработувала со него до крајот на востанието.

Сpreма извештајот број 588 од 13 септември 1903 година, бугарскиот трговски агент Недков во Скопје, тврди дека споменатата српска чета била дел од бројни доброволечки српски чети, кои при преминот на границата биле разбиени од пограничните турски војски.

„Сpreма турските податоци, пишува Недков, во Врање пристигнале два вагона со доброволци, кои требало да го помогнат востанието на Македонците“.

Но од тие доброволци успеале да ја преминат границата само оние седум што се присоединиле кон Пушкарев. Во Скопскиот округ пристигнала во тоа време и една чета од македонски студенти во Русија.

Од констатациите на виенскиот печат и од извештаите на бугарските конзули очевидно е дека концепцијата и планот на Делчев за перманентно востание ветувал добри резултати. Тоа се согледува и од вознемиреноста на печатот. Во веќе цитираниот австриски лист, „Zeit“ се кажува:

„Турција, наспроти огромната концентрација на војските — 200 илјади луѓе — против неколку илјади востаници, не е во состојба да заведе ред во земјата ни две недели по избувнувањето на востанието“.

Со такви констатации европскиот печат чувствително го компромитираше престижот на турската воена команда и ја подготвуваше интервенцијата на Великите сили во смисла на воведување ред во Македонија. Возбудени од таа ситуација, турските политичкии воени кругови го смениле главниот командант на вооружените сили Омер Ружди-паша и на негово место го поставиле Назар-паша. Новиот главен командант изработил план за задушнувањето на востанието, сосема сличен на планот што англиската команда го изработила за борбата против Бурите во Трансвал. Принципот на овој план се состоел во опколување на планинските масиви каде биле засолнети востаничките групи. Кон остварувањето на овој план Назар-паша пристапува на 12 август со армија од 80.000 луѓе, распоредени во 70 дружини, во 17 колони, кои се приближувале кон објектите во сета востаничка област.

Колоните на турската војска што настапувале кружно, ги прегледувале планините и го стегале својот круг околу откриените востанички делови, но резултатите од тоа не биле задоволителни за Назар-паша. Испрекинатоста на теренот им овозможувала на опколениите востаници во мали групи да го пробиваат кругот и да преминуваат во деловите што биле веќе прегледани од војската. Па востаниците и војската долго време си ги разменуваале местата. Поради тоа турскиот главен командант при-

бегнува до еден нов метод — спалување на селата и водениците, ограбување на стоката и храната од селата, за да би се оневозможило снабдувањето на востаниците па на тој начин со глад да се присилат на капитулација. Овој метод систематски е применуван и ги дал очекуваните резултати. Паниката што ги завладува луѓето од запалените села, неможноста на востаниците што лутаат по планините да дојдат до храна, дефинитивното согледување на лагите за помош од Бугарија, изгубените врски со Штабот, бегството на некои востанички началници во соседните земји и низа други причини од психолошки карактер делуваат разорно на моралот на востаниците. Турците ги оправдувале палењата на селата со тоа што вооружените селани не излегувале од планините. Она пак што ги задржуваше востаниците — селани во шумите, беше стравот од санкциите на власта. Меѓутоа, оваа паника ја решаваат европските конзули во Битола. Тие им советуваат на востаниците да се предадат доброволно, со ветување за нивно покровителство и со гаранција дека нема ништо лошо да им се случи. Демобилизацијата на востаниците се оправдуваше и со новите реформаторски акции од страна на Австро-Унгарија и Русија.

Во таква ситуација на безизлезност, востаниците биле принудени да капитулираат. Отпочнало распуштање на селските чети и сокривање на пушките. Не се предавале само постарите четници и компромитираните војводи. Некои од нив останале во планините, а други се префрлале преку граница.

Во текот на востанието, само во Битолската востаничка област, дошло до 150 борби. Освен големите борби при нападот на градовите и нахиските центри, за кои веќе пишувавме, останале во сеќавање и пеани се од народот уште многу други борби во кои се истакнуваа востаничките маси со својата издржливост, со херојството и самопрегорноста. Тие борби се водени:

Во Охридската околија, во месноста Рашанец, планинска долина помеѓу селата Куратица, Речица, Свиништа, Опејнца и Сируља. Тука бил еден од најглавните логори на востаниците со 1.700 мажи, жени и деца. На 13 август логорот бил опколен од 10.000 турски војници, со артилерија и со товари петролеј за палење на шумата во близина на логорот. По десетчасовна борба востаниците биле разбиени. 32 востаника се убиени, а другите стотина ја пробиле опсадата и се спасиле во планините. Во овој логор се убиени 158 ненаоружени мажи, жени и деца. Други големи битки во Охридската околија се водени во селата Сируља, Оздољани, Сошани, Издеглавје, Лешани, Лактиње, Слатино, Врбјани, Ботун, Брежани, Ташмаруништа и Вевчани.

Во Кичевската околија, кај селото Извор, во месноста Копачија.

Во Демир-хисарската околија, во селата Цер, С'лп и Прибилци.

Во Битолската околија, во селата Раково, Цапари, Ѓавато, Гопеш и други.

Во Ресенската околија, во селата Петрино, Стене, Крушје, Леорека, Наколец, П'пле, Рудари и други.

Во Леринската околија, во селата Т'рсје, Буф, Горничево, Неокази, Сетино, Секулево и во планината Нице.

Во Костурската околија, во селата Апоскеп, Вишени, Билишта, Д'мбени, Псо-дери и на планинските врвови: Белата Леска, Биза, Фланговци, Арамиски Падини, Локвата и Вињари.

Да посветиме неколку реда на борбата кај село Чаништа, во Мариово, која се истакнува по својата трајност, по несоодветството на соодносот на силите, по организацијата и водењето.

Во планинското село Чаништа доаѓа со своја добро организирана чета големиот македонски национален револуционер и идеолог на ВМРО Ѓорче Петров. Четата била вооружена со пушки — Манлихерки и со два товара бомби и динамит. Како што е познато, Ѓорче Петров бил против востанието и ја застапувал тезата за перманентно востание. Но, кога востанието избувнува, тој не се одвојува од востанатите маси и стапува со својата чета во борба. Негови помошници биле Јово Јовановиќ, Црногорец, бивш офицер од српската војска, и Лука Иванов, Бугарин — двајцата приврзеници на Делчевите принципи. Кон Ѓорчевата чета пристапиле и костурските чети на Иван Попов и Лазар Поп Трајков. Сите вкупно биле 140 души. На 15 октомври 1903 година четата била опколена од 5.000 турски војници. Борбата траела цел ден. Востаниците успешно ги одбивале нападите на Турците, а кога паднала ноќта, со бомби го пробиле обрачот и се спасиле од опсадата со седумина ранети, и два товара експлозивен материјал, оставајќи на полето на битката 6 мртви спрема 200 убиени Турци. Еден од главните херои на оваа битка бил Јово Јовановиќ.

Глобалниот преглед на востаничките акции во околицата на Битолскиот вилает по број на борбите, на нивното времетраење, на учесниците во борбите од двете страни и на нивните жртви и ранети, ги дава следните податоци:

во Битолската околија, во чиј состав влегуваат Крушово, Демир Хисар, Ресен и Преспа, кои во тоа време не биле посебни околии, а претставувале специјални турски административни единици — нахии или мудурници, водени се 70 борби, востанието траело од 2 август до 2 ноември, бројот на востаниците изнесува 8.527, а бројот на Турците 133.542, бројот на часовите на борбите изнесува 706, убиени или ранети востаници — 376, а Турци — 1.314;

во Леринската околија — 22 борби, востанието траело од 2 август до 21 октомври востаници — 3.904, Турци — 53.980, убиени или ранети востаници — 105, а Турци — 590, часови на борбите — 108;

во Костурската околија — 17 борби, востанието траело од 3 август до 2 октомври, востаници — 4.170, Турци — 30.360, часови на борбите — 75, убиени или ранети востаници — 83, а Турци — 513;

во Охридската околија — 31 борба, востанието траело од 3 август до 10 октомври, востаници — 2.091, Турци — 45.893, часови на борбите — 168, убиени или ранети востаници — 118, а Турци — 347;

во Кичевската околија — 10 борби, востанието траело од 3 август до 3 октомври, востаници — 1.160, Турци — 28.960, часови на борбите — 89, убиени или ранети востаници 64, а Турци — 323.

Вкупниот број изнесува: 150 борби, 19.852 учесници во востанието, 292.735 противници, 1.146 часа на борбите, 746 убиени или ранети востаници, а 3.087 убиени или ранети Турци.

Општата пропорција на противничките сили што се бореле изнесува: еден востаник против 15 турски војници, а посебно во Кичевската околија — 1:25, во Охридската 1:22, во Битолската — 1:15, во Леринската — 1:13, во Костурската 1:7.

Во прегледот не е вклучена единствено Прилепската околија. Таа не зеде учество во востанието, бидејќи била слабо вооружена, и тоа поради вина на раководството на Организацијата во оваа околија.

Во Солунскиот вилает, во кој спаѓаат Солунскиот и Серскиот револуционерен округ, од 2 август до 8 септември 1903 година дошло до 32 борби, во кои паднале 109 четника, додека во Скопскиот револуционерен округ во неколку борби од 14 август до 14 ноември 1903 година, паднале 93 четника. Во сите три вилаета во текот на востанието паднале 949 востаници во 197 борби.

Во текот на востанието, од 2 август до 23 октомври, биле извршени 14 динамитни атентати, а во текот на сега 1903 година — 21.

Востанието е завршено во востаничката област — Битолскиот вилает — со спалувањето на 122 села со 8.646 куќи. Без покрив останале 51.606 жители. Убиени се и заклани 1.779 души, обезчестени се 2.152 жени и девојки, а 37 се заробени. Голем број од населението од востаничките места бил принуден да емигрира во соседните балкански земји.

Поглавните причини за поразот на Илинденското востание се следните:

1. востанието не беше добро подготвено и не ги опфати сите револуционерни реони, па имаше изразито нерамномерен интензитет; 2. неговата масовност беше превосходно селска, без активно учество на градските маси од востаничките области; 3. раководството на востанието не го искористи почетниот успех, туку применуваше пасивна тактика — задржување на масите во очекување Бугарија да отпочне војна против Турција; и 4. огромните турски сили, кои располагаа со модерно наоружување, со оглед на непогодните субјективни и објективни фактори, имаа несомнена превласт над востаниците, кои беа без достатна или сосема елементарна воена обука, слабо вооружени и без секако модерно вооружување, а притоа изневерени во шумно ветуваната надворешна поддршка.

Со оглед на тие причини, она што се постигна во текот на востанието, и особено со чинот на Крушовската република, значеше многу. Тоа беше врвен израз на вољата на македонскиот народ за слободно и самостојно национално постоење.

6

Непосредно по завршувањето на Илинденското востание — во текот на 1904 година — одржани се окружни конгреси во Прилепската околија за Битолскиот револуционерен округ, а во Струмичката и Серската околија за истоимените револуционерни окрузи. На овие конгреси е поставена на разгледување одговорноста на главните виновници за предвременото објавување на востанието: Иван Гарванов, Борис Сарафов, Христо Матов, д-р Хр. Татарчев и други. Првите двајца се обвинети дека, со ветувањето на воена помош од страна на Бугарија, па и на Русија, ги подвеле оние револуционерни раководители што беа за брзо објавување на востанието и, особено, раководителите на Битолскиот

револуционерен округ. Последните двајца се обвинети, бидејќи, како задгранични претставници на Организацијата имале можност да ја знаат неподготвеноста на народот во Македонија за востание (а кое и го тврделе во претходните советувања), а познавајќи ја притоа и неподготната меѓународна ситуација за востание, делувале за остварувањето на врховистичкиот план.

„Не се одобрени и нивните врски со бугарската влада и кнезот, кои ги одржувале самоволно и без согласност на Организацијата”

— истакнува Ѓорче Петров во своите Спомени (стр. 148). Донесувањето на санкција за одговорноста на споменатите главни виновници за предвременото и неподготвено објавување на востанието е препуштена на Општиот Конгрес на Организацијата.

Помладите раководители во востаничката борба, како Никола Карев, Ѓорѓи Сугарев и Христо Узунов, кои беа вонредно активни во востанието и стекнаа голема популарност меѓу народните маси, беа за донесување најостри санкции за директните врховистички агенти Иван Гарванов и Борис Сарафов. Охридскиот револуционерен раководител Христо Узунов, кој се самоубива заедно со сета своја чета по херојската борба кај село Цер, Демир-хисарско, на 24 мај 1905 година, во своето претсмртно писмо, покрај другото, пишува:

„Да гледате што побрзо да ги уништите оние, досега раководни сили во Организацијата, кои му нанесоа штета на делото — како Сарафов — а не да се казнуваат само обични работници”*)

Во текот на ноември 1905 година се одржува Општиот конгрес на Внатрешната организација, познат под името „Рилски конгрес” (бидејќи е одржан во Рилскиот манастир во Бугарија). Конгресот опстојно ја разгледува одговорноста на веќе споменатите главни виновници и нема никакво колебање околу тежината на стореното од нив, а кое скапо го плати востанатиот народ. Но со оглед на тешките порази што ги доживеа револуционерното движење и заради потребите од големи напори за неговата консолидација, надвлудува мислењето на Ѓорче Петров за амнестија и за последно предупредување, имено дека новите огрешувања на веќе докажаните виновници ќе доведат до нивната неизбежна и незабавна ликвидација. Конгресното решение во тој однос гласи:

„Од повеќе причини, но главно поради острата потреба за ушврстување единството на Организацијата, се реши да не се прибегнува до осудувањето на лица и групи што се огрешиле спрема постоечките наредби на Организацијата со својата активност до 14 ноември, 1905 година. Ако овие лица и групи и по овој датум сторат нови грешки, ќе бидат земени на одговорност не само за своите нови постапки, туку и за својата поранешна дејност”***)

Меѓутоа, главните виновници — Борис Сарафов, Иван Гарванов и Христо Матов — не само што не се согласиле со Конгресната одлука, туку и не задоцнија да продолжат со своето врховистичко служење и со

*) Анастас Митрев: Христо Узунов. Монографија, Скопје 1953, стр. 79.

**) Христо Сиљанов: Освободителните борби на Македонија, стр. 381.

акции за разбивање на единството на Организацијата. Гледајќи во Сандански и во другите раководители на Серскиот револуционерен округ најопасни противници на врховизмот и бескомпромисни заштитници на македонската самостојност, а спрема тоа и свои лични противници, токму тројцата (Сарафов, Гарванов и Матов) организираа заговор за ликвидирањето на Сандански и неговите другари, со цел да ја уништат најдврстата антиврховистичка тврдина на ВМРО — раководството на Серскиот округ. Откривајќи го овој заговор, Серскиот револуционерен комитет — во духот на одлуката на Рилскиот конгрес на Организацијата — искажува смртна пресуда за организаторите на заворот. Спроведувајќи ја таа пресуда, драмскиот околски војвода Тодор Паница успева да ги ликвидира Сарафов и Гарванов во Софија во декември 1907 година.

Серските револуционери овој неизбежен казнувачки акт го образложија во две отворени писма. Главниот акцент на овие писма е дека Сарафов и Гарванов се ликвидирани како достатно осведочени најопасни спроводници на великобугарската политика спрема Македонија. Во врска со тоа, во едно од писмата се кажува:

„Македонија, како објект на активност на Организацијата, има свои специфични интереси. Настојувањето на Бугарија да завладе со Организацијата, и со тоа да маневрира и политизира на свој начин, се засновува исклучиво на нејзините сопствени интереси. Бугарија ги употреби сите средства за ширење разногласици меѓу дејците на внатрешноста, стремејќи се да ја преврти во свое орудие. Политиката на завојување од нејзина страна, еднаква со таа на Србија и Грција, безусловно ни наложува да си ги определиме односите кон неа, како кон туѓа сила. Ние не ја мразиме Бугарија, туку се спротивпоставуваме на нејзината политика, која е спротивна на нашите идеали и интереси“.

Тргувајќи од тоа генерално становиште и бранејќи го преку него револуционерното движење на македонскиот народ за национално ослободување, Серските револуционери и првенствено Сандански, како никој од македонските национални револуционери пред нив, јасно и недвосмислено го определија патот на македонската национална борба во периодот по илинденскиот пораз. Тие беа за најостра диференцијација спрема отворените и прикриените врховисти и за крајно поларизирање на македонската национална самостојност. Во тој однос, Сандански на една нелегална конференција на активистите на Организацијата од сите револуционерни окрузи во ноември 1907 година ја развива следната мисла:

„Сите што агитираат било во Македонија, било надвор од неа врз базата ослободување и обединување на Бугарите, треба да бидат пречекувани непријателски од ВМРО, исто така, како што се пречекуваат од Организацијата српските и грчките агитации и чети. Треба да се работи за разбудување на свеста кај масите, дека се тие самостоен народ, дека имаат право на слободен живот и дека треба да се борат за извојување на својата слобода, без да се надеваат на туѓа помош, затоа што тие што би дошле да ги ослободат, ќе дојдат всушност да ги заробат. Македонското прашање е нерезервено, ако се постави како бугарско прашање“.

Тие становишта на Сандански и на неговите сподвижници наоѓаат поддршка и кај најистакнатите револуционерни раководители од другите окрузи, а за нивното безрезервно застапување придонесоа и револуцио-

нерите од висината на Ѓорче Петров и Пере Тошев. Таа изразита македонска самостојна ориентација се јавуваше и како неизбежен резултат од преоценките што ги наложи илинденскиот пораз. Па во смисла на се позадлабочената диференцијација на вистински поборници за македонската самостојност, од една и на отворени врховистички агенти, од друга страна и поразот на востанието донесе и необично драгоцен поучки.

7

Поразот на Илинденското востание треба да се постави и врз светлината на фактот дека македонскиот народ во таа тешка и нерамна борба беше оставен сам на себе, без секаква поддршка од страна. Дури може да се рече дека не најде ни на поголема морална поткрепа од страна на социјалистичките и демократските движења во балканските земји. Причина за тоа беше дека тие движења, а особено социјалистичкото, беа уште слаби и немаа некаква порешителна улога во политичкиот живот и во крупните настани на Балканот. Тие беа презаангажирани со сопствени проблеми, првенствено од идеолошки карактер, а страдаа и од низа и за времето неминовни идеолошки незрелости и едностранчивости. Во прв поглед, како марксистички движења тие сè уште немаа развиен теоретски став по националното прашање воопшто, а посебно по македонското национално прашање. Оттаму и нивниот нејасен, неправилен став и спрема самото македонско национално-ослободително движење. Само поодделни балкански социјалисти со поизразита теоретска култивираност и со поизострен практички политички усет, на свој сопствен начин, му даваа поддршка на македонското движење или сами учествуваа во него. Исклучок правеа и социјалистите — Македонци, кои најнепосредно ја чувствуваа неправдата спрема нивниот национално и социјално потиснат народ, па придонесоа многу за надвладувањето на демократските и национално-револуционерните принципи во македонското движење.

Со оглед на сè побескрупулозната политика на великобугарската буржоазија спрема македонската национално-ослободителна борба и дефетистичкото дејлување на нејзината агентура — врховизмот — спрема интересите и борбата на поробениот македонски народ, од несомнено значење беше ставот на бугарското социјалистичко движење спрема националната револуција во Македонија. Но тоа движење, а посебно партијата на „Тесните социјалисти“, имаше изразито неправилно становиште спрема македонското прашање. Во национален поглед, тесните социјалисти стоеа на позицијата на сопствената буржоазија, третирајќи го македонското прашање како бугарско национално прашање. Во поглед, пак, на самата македонска национално-револуционерна борба тие сметаа дека таа може да победи само со победата на една пролетерска револуција на Балканот. Тоа беше една превосходно секташка доктринерна позиција, која не држеше сметка за стварната револуционерна ситуација во Македонија. И низ целиот овој период, па и подоцна, бугарските тесни социјалисти, како партија, генерално тврдеа дека македонското движење

може да значи нешто само како пролетерско движење. Тоа пак значеше оглушување за самата реална стварност, бидејќи пролетаријатот во Македонија и во Отоманската империја, а и воопшто на Балканот, во таа своја почетна фаза на развото не можеше да игра некаква водечка улога. Тврдењата, пак, за спасоносноста на една пролетерска револуција за разрешувањето на македонското прашање во услови на неизвршена буржоазно-демократска револуција, претставуваа врв на секташтво и доктринерство, одгласувајќи се како шумна но стерилна фразеологија. И најмногу поради оптовареноста со такви едностранчивости и доктринерности, бугарските социјалисти не придонесоа ни за популаризирањето на македонската илинденска револуција. Извесна морална поддршка беше дадена од поодделни социјалистички организации и дејци, но како целосна акција не беше сторено нешто поособено ниту во манифестационен, ниту во акционен однос. Наспроти тоа, великобугарската буржоазија разви широка активност за фалсификување на вистинскиот карактер на борбата што ја водеше востаниот македонски народ. Таа буржоазија организираше во текот на востанието, речиси, секојдневни митинзи и собири, а со единствена цел — да ја претстави борбата на македонските востаници како борба за присоединување на Македонија кон Бугарија. Несомнено е дека многу би значела една, макар и манифестационна, контраакција од страна на бугарското социјалистичко движење.

Веројатно би била поинаква ситуацијата околу држењето на тоа движење во време на востанието, кога не би бил неговиот поранешен негаторски став спрема учеството на социјалистите во Внатрешната Организација. А постоеја и куриози во тој однос, напр. кога на Никола Карев му се забрануваше од раководството на тесните социјалисти, како член на таа партија, да оди во Македонија и да учествува во движењето на ВМРО. Во брошурата „Револуцијата во Турција и социјалната демократија“, објавена од партијата на тесните социјалисти, дословно се вели: „Никола Карев, и покрај нашиот совет да не оди во Македонија, отиде таму со цел товар социјалистичка литература“. Големият син на македонскиот народ, не престанувајќи да биде социјалист, или токму како социјалист, со реален усет за една постојна револуционерна стварност во својата татковина, дојде во Македонија токму во моментот кога беше најпотребен, застанувајќи на чело на востаничкото движење во својот роден крај и прогласувајќи ја Крушовската република со нејзините длабоко патриотски, но и длабоко демократски принципи, поврзувајќи го на дело долгот на патриотот и долгот на интернационалистот. И не е случајно што самата Република се јави како жив и вонредно сугестивен израз на тоа единство. Но треба да се признае, дека и некои социјалисти — бугари по народност, водени од чувството за солидарност кон еден братски народ и од желба да се противпостават на самата великобугарска агенура во Македонија, зедаа активно учество во востанието.

Социјалистичкото движење во Србија уште немаше искристализирано становиште спрема национално-револуционерното движење на македонскиот народ. Во текот на востанието, откако се уверија дека македонските востаници се борат за една самостојна Македонија по пат на

извојување на автономија, по иницијатива на српските социјалисти, на 24 август беше одржан митинг во Белград за поддршка на Илинденското востание. Во резолуцијата што е донесена на митингот се истакнува дека причината за сегашната состојба во Стара Србија и во Македонија се корени во феудалниот систем што таму постои и во кој народните маси се робје на своите спахии. Како излез од таа ситуација во Резолуцијата се констатира:

„Собирот наоѓа дека спасот на народот во Турција е единствено во револуцијата. Собирот наоѓа дека единствено правилно решение на тоа прашање е во автономијата на Стара Србија и Македонија, во врска со конфедерација на балканските држави”.

Дури по поразот на востанието балканските социјалистички движења можеа да заклучат дека од него беа најзадоволни европските капиталисти. За нив, задржувањето на статуското во Отоманската империја значеше продолжување на колонијалната состојба, во смисла на суровинска база за нивната индустрија и пазариште за нивните индустриски производи. Не помалку беа задоволни од неуспехот на востанието и буржоазијата на балканските држави (Бугарија, Србија и Грција), а секако најзадоволни беа бугарската буржоазија и дворот.

Бугарија прва започна со провокации во однос на самостојниот и независен карактер на македонското револуционерно движење, формирајќи ја својата врховистичка централа и спроведувајќи ги преку неа своите заговорнички планови спрема Македонија. Таа и самото востание се обиде да го искористи за свои пропагандни шовинистички цели и успеа со перфидни ветувања да подведе некои револуционерни раководители. Меѓутоа, во лицето на македонскиот народ и на информираната меѓународна општественост, нејзината пропаганда доби фијаско со самиот чин на востанието. Со својата борба востаниците сами покажаа во името на какви идеали ја пролеваат својата крв. Со чинот на Крушовската република тие покажаа за каква слободна Македонија се борат и умираат. Со тоа добиваше и конкретна смисла и конкретен облик самата востаничка борба. Таа не беше за присоединување кон Бугарија, како што тврдеа врховистите, не и за тоа што се македонски Бугари, како што пак шумно прогласуваа врховистичките пропагандисти, туку затоа што се Македонци, затоа што сакаат да имаат своја држава, независна и демократска, востаниците влегуваа во големата нерамна борба. Затоа, независно што востанието беше дигнато пред време и што беше форсирано од врховистички агенти, тоа израсна како сопствено револуционерно дело на македонскиот народ и како такво претставува едно од најсветлите страници во неговата историја.

8.

Сосема е природно што еден така крупен настан, како што беше Илинденското востание, не можеше а да нема последици што беа судбоносни за понатамошниот развиток на македонското национално-ослободително движење. Востанието го постави прашањето на Македонија и воопшто прашањето на Турција во нова светлина и предизвика значајни

промени во политиката на Великите сили и на поблиско заинтересираните за Македонија балкански земји. Но во прв ред, востанието имаше далекусежни реперкусии врз самото македонско револуционерно движење.

Пред сè, поразот на востанието најсилно ја докажа револуционерната далековидност и реалистичкото гледање на револуционери од величината на Гоце Делчев, Ѓорче Петров, Пере Тошев, Јане Сандански, Никола Карев и на другите револуционерни дејци, што стоеја на позиција дека востанието треба сестрано да се подготви и упорно да се работи за зацврстување на народната увереност во сопствените сили.

Но поразот на востанието многу помогна да се разоткријат и вистинските цели на врховизмот. Тој ги демаскира и отворените и прикриените врховисти. Тие повеќе не можеа да се прикажуваат како луѓе на револуцијата во Македонија. Тие се покажаа само како луѓе чија дејност се сведува на акции за барање на надворешна вооружена интервенција, и тоа, првенствено од страна на Бугарија. И бидејќи до таа интервенција не се дојде во текот на востанието, нив подоцна не им остануваше ништо друго освен да работаат за обновено потпирање на таа интервенција. Во извесна смисла тоа тие го бараа и како своја сопствена рехабилитација. Тоа необично отворено и категорично, го изнесува и идеологот на прикриениот предилинденски и на отворениот поилинденски врховизам Христо Матов во својата брошура „Востаничката активност“, во која веќе го негира и востанието како метод во борбата на Организацијата, па остава за понатаму таа да спроведува само терористички акции што ќе треба да доведат до воена интервенција од страна на Бугарија

Со заземањето на таков курс од самите доилинденски прикриени врховисти, беспредметна стануваше улогата на Фердинандовиот Врховен комитет во Софија. Некогашната прикриена проврховистичка агентура сега можеше во целост да ги преземе неговите функции; сега можеше да се зборува за феноменот на еден неоврховизам, за едно ново предавство на оние што успеаја да го спроведат системот на тројанскиот коњ во периодот пред Илинден.

Овој нов курс на поилинденскиот врховизам беше обусловен во сите линии од еден нов курс во бугарската надворешна политика во однос на Македонија и Турција.

До востанието бугарската влада сè уште не смееше отворено да подготвува вооружена анексија на Македонија. Тогаш револуционерната компактност во Македонија беше силна и доминантна, па Организацијата успешно се бореше и против турските поробувачи и против врховистичката вооружена пропаганда. Факт е дека врховистичките чети не успеаја да проникнат во внатрешноста на Македонија, а беа враќани назад, уште со првите свои чекори, на пограничната македонска територија. Меѓутоа, по востанието, во Софија сметаа дека нивниот смртен непријател — ВМРО е веќе разбиен, дека востанието ја уништи неговата отпорна моќ и дека поразот на востанието создал кај македонските маси психоза на беспомоќност, а одовде и на засилено очекување на ослободување од Бугарија. Бугарската влада и дворот уште од порано сметаа на овие разорни елементи, знаејќи дека токму тие се прв услов за успешно

спроведување и завршување на нивната анексионистичка политика спрема Македонија. Само една година по востанието, бугарската влада предвиде во државниот буџет една крупна сума за вооружувањето на армијата. Од овој момент бугарските управувачи почнаа најактивно да се подготвуваат за војна против Турција. Одовде произлегува и отворениот милитаристички курс на поиллинденскиот врховизам.

Но ако Илинденското востание претставуваше прелом во политиката на Бугарија, тоа востание значеше прелом и во политиката на Грција и Србија во однос на Македонија. Грчките и српските дворски и владеачки кругови гледаа на востанието како доминација на бугарската политика во Македонија, па ја засилија од своја страна пропагандата и вооружената активност на своите комитски чети. И дури по востанието се засили и меѓусебната борба на балканските вооружени пропаганди во Македонија.

Илинденското востание предизвика прелом и во сфаќањата на еден дел од напредната и демократски настроена турска интелигенција и на офицерството. За нив македонските револуционери не беа веќе разбојници, а македонскиот народ не беше една безлична ропска маса. Самите, понесени од буржоазно-демократски идеи, слободољубиви турски интелегенти и офицери согледуваа дека револуционери што војуваат во името на високи демократски и патриотски принципи не можат да се третираат како разбојници. Народот што со таков хероизам и со таква самопрегорност ја пролева крвта за слободата на својата земја не може да биде третиран како покорна, безлична раја. Бројни се случаите кога, по низа битки во кои македонските борци се самоубиваа, за да не се дадат живи на непријателот, самите команданти на турските војски што војуваа со нив им наредуваа на своите војници да им одадат почит на достоинствено паднатите противници. И многумина од оние напредни турски офицери, што војуваа против востаниците и беа непосредни сведоци на нивниот хероизам и патриотизам, па и на самиот привремено остварен востанички идеал за своја демократска република, пет години подоцна — во деновите на Младотурската револуција — се најдоа во заедница со македонските војводи од Илинден 1903 и со нив се бореа за паѓањето на Абдул Хамид. Не е ни малку случајно што во време на таа нова револуција најсилните и најразгорени битки против султанскиот режим се водеа во југозападниот дел на Македонија, во оној дел каде најмасовно разрасна Илинденското востание. Новата заедничка револуционерна борба ги користеше традициите на старата, на илинденската револуционерна борба.

Илинденското востание, и покрај неуспехот, со својот силен одглас ја разнесе низ светот вистината за борбата што ја води македонскиот народ. Светското демократско општествено мислење разбра дека во срцето на размирниот Балкан еден мал народ води нерамна но праведна борба за своето национално и социјално ослободување. И не беше мал бројот на општественици и политичари со светски глас што се дигнаа во заштита на храбрите македонски востаници, означувајќи го во своите изјави Илинденското востание како крупен историски настан и како

врвен израз на незадоволството од султанско-беговскиот тирански систем. Англискиот општественик и виден либерален политичар Брејлсфорд, кој во време на востанието се наоѓаше во Македонија, отворено ја изнесе вистината за востанието:

„Востанието од 1903 година беше повеќе од еден активен воен чин. Тоа беше една масовна демонстрација во која учествуваше целокупното селско население”.

Друг едеп англиски општественик и државник, Едуард Бојл, говорејќи за борбата на македонскиот народ како за борба за националното ослободување на еден посебно „национално свестен народ”, изјавил:

„Борбата на Македонците претставува стремеж кон слобода на еден јасно оформен и свестен народ”.

Францускиот општественик и виден социјалист, Виктор Берар, изразувајќи ја својата огорченост поради неуспехот и бројните и тешки жртви што ги поднесе македонскиот народ во време на Илинденското востание, изјавува:

„Јас, кој ја знам цената на крвта повеќе од секој друг, го оплакувам она што се збидна. Но, јас се мачам да го задржам незадоволството и протестот против оние „поштени автори” кои повеќе од 50 години наваму ги принудуваат Македонците на овој безизлезен пат”.

Такви изјави на протести крајна огорченост дадоа и други западно европски општественици.

Во некои западно-европски земји биле одржани митинзи за заштита на востанатиот македонски народ. Еден од тие митинзи, кој делуваше потресно на светската општествена совест, беше меѓународниот митинг, одржан на 23 октомври 1903 г. во прочуениот париски театар „Сара Бернар”, по иницијатива на големите француски социјалисти Жан Жорес, Пресанс и Виктор Берар. Митингот бил отворен од Пресанс со пламенен говор против турските инквизиции, повикувајќи го светското јавно мнение за заштита на обесправениот македонски народ. Жан Жорес како и другите говорници, претставници на демократските движења и кругови од другите земји, како Бакстон, Кол и професорот — археолог Еванс од Англија, Марчини и Битардо од Италија и белградскиот делегат Лоран, ги повикале трите држави — Франција, Англија и Италија да преземат иницијатива и „да ја покажат својата сила” со тоа што би ги спречиле турските насилства во Македонија и би insistирале да ѝ се даде на таа несреќна земја она без кое не би можела да живее: независен генерал-губернатор и европска контрола. На овој митинг е примена и следната резолуција:

„Во името на светската општественост, која жигосува и нема да престане да ги жигосува злочините на султанот Абдул Хамид, меѓународниот митинг, одржан во театарот Сара Бернар на 23 октомври 1903 година, ги заколнува Великите сили да го спречат клањето во Македонија со именување на одговорен управник и со установување на постојана контрола”*)).

*) Освободителните борби, том II, стр. 30.

Под притисок на така изразеното европско јавно мислење, но и да би се запазило статуското во Турција, Австрија и Русија, во согласност со другите велики сили, во австриското градче Мирцштег, изработиле проект за реформи во Македонија, кои беа спроведени веднаш по завршувањето на Илинденското востание. Овие реформи, познати како мирцштегски, се изразуваа во именување на главен инспектор Турчин — Хилми-паша — за губернатор на Македонија, со двајца цивилни агенти, еден од Русија — Демерик и еден од Австрија — Милер. Италјанскиот генерал Диџорџис бил именуван за заповедник на жандармеријата, а како помошници му биле доделени европски офицери, контролори, инспектори и организатори на жандармеријата. Овие офицери биле распоредени во сите три вилаета: Скопскиот санџак е доверен на австриски офицери, Битолскиот — на италијански, Солунскиот — на руски, Серскиот — на француски, Драмскиот — на англиски, а на германски офицери им е доверена жандармериската школа во Солун.

Вистинската цел на овие изразито полијативни реформи била да се залаже светското општествено мислење и да се парализира револуционерното движење во Македонија.

* * *

Илинденското востание — овој најкрупен настан во летописот на борбите на македонскиот народ за урнување на султанскиот апсолутизам и беговскиот феудализам и за создавање на своја слободна, демократски уредена национална држава — претставуваше за македонскиот народ големо искуство и голема поука. Сето она што се збидна, пред и во востанието и неизбежноста на поразот, му помогна на македонскиот народ да го сфати својот единствен револуционерен самостоен пат — со свои сили да го освојува своето ослободување, да сфати дека сојузници и помагачи во неговата борба можат да бидат само оние народи и оние општествени сили што ја прифаќаат таа негова борба за ослободување на една посебна националност, како борба за негов слободен и независен живот.

Токму тоа искуство и токму таа поука беа еден од најважните фактори кои, во годините на општојугословенската народна револуција, придонесоа Македонците да ги согледаат своите вистински сојузници, — југословенските народи, а во Комунистичката партија на Југославија — својот вистински предводник кон патот за реализирање и надраснување на она што го постигна Крушовската Народна Република во време на Илинденското востание,